

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Antwerpen: het gedrukte boek veroverd de wereld

Caers, B.J.M.; Bouras, N.; Furnée, J.H.; Greefs, H.; Haemers, J.; Heijden, M. van der; Van Bruaene, A.L.

Citation

Caers, B. J. M. (2025). Antwerpen: het gedrukte boek veroverd de wereld. In N. Bouras, J. H. Furnée, H. Greefs, J. Haemers, M. van der Heijden, & A. L. Van Bruaene (Eds.), *Wereldsteden van de Lage Landen* (pp. 158-164). Amsterdam: Prometheus. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4297409>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4297409>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ANTWERPEN

Het gedrukte boek verovert de wereld

Na de introductie van de boekdrukkunst in Europa in het midden van de vijftiende eeuw, veroverde het gedrukte boek in snel tempo het hele continent. Het bruisende Antwerpen ontwikkelde zich tot een vliegwiel voor de verspreiding van nieuwe ideeën, teksten en genres, niet alleen in de Nederlanden, maar ook ver daarbuiten.

Toen Johannes Gutenberg in het midden van de vijftiende eeuw het proces van het drukken van boeken met losse loden letters perfectioneerde, kon hij onmogelijk vermoeden dat 'zijn' techniek binnen de kortste keren over het hele Europese continent verspreid zou raken. Krap twintig jaar later werden er van Zuid-Spanje tot in Kaliningrad boeken gedrukt, en ook in de Nederlanden. Met name in de stad Antwerpen ontwikkelde de boekdrukkunst zich al vroeg in de zestiende eeuw tot een belangrijke motor voor de verspreiding van nieuwe kennis, binnen de Nederlanden, maar zeker ook daarbuiten. Op hun hoogtepunt voorzagen Antwerpse drukkers de hele westerse wereld van literatuur, in talloze talen en verschillende schrifttypes.

Maar het succes van Antwerpen kwam niet zonder slag of stoot. Opvallend is dat de eerste drukkers, soms van heinde en verre afkomstig, zich in onze contreien juist vestigden in kleine of slechts middelgrote plaatsen: in de Zuidelijke Nederlanden was Dirk Martens als eerste drukker actief in het relatief kleine Aalst, en in het Noorden doken de eerste drukkers op in bescheiden centra zoals Haarlem, Delft, Deventer of Zwolle. Al snel trok een soort middelpuntzoekende kracht deze innovatieve ambachtslieden echter naar grotere steden toe. In de 'vermaerde coopstadt' Antwerpen stonden aan het begin van de zestiende eeuw alle sterren gunstig voor een ongekende groei van de boekdrukkunst: een internationaal vertakt handelsnetwerk, een

schijnbaar grenzeloze voorraad kapitaal, een meertalige en goed geschoolde bevolking, bloeiende aanpalende sectoren zoals prent- en schilderkunst, en een centrale positie in een sterk verstedelijkte regio waarin kennis heen en weer reisde tussen religieuze centra, universitaire kringen, het hof en de stedelijke gemeenschap.

Op zoek naar nieuwe lezers

Het lijkt erop dat het relatief selecte publiek dat de vroege drukkers in de kleinere centra bedienden – geschoolde lieden die voornamelijk Latijnse boeken lazen en belezen leken die geïnteresseerd waren in devotionele teksten – al snel verzadigd raakte. Drukkers moesten op zoek naar nieuwe lezers, die ze vooral verleidden met teksten in het Nederlands. Dat verleiden is hier letterlijk bedoeld: toen kopiïsten boeken eigenhandig overschreven, deden ze dat veelal op vraag van een welbepaalde opdrachtgever, die het boek volgens zijn eigen wensen liet vervaardigen. Drukkers bedienden daarentegen een veel grotere markt van anonieme kopers, en moesten daarom actief nadenken over hoe ze hun waren aan de man wilden brengen. Om nieuwe kopers te verleiden introduceerden ze tal van nieuwigheden die we vandaag doodnormaal vinden, zoals titelpagina's, inhoudsopgaves, illustraties en drukkersmerken.

Naast een groter en diverser publiek vonden de drukkers, overigens zowel mannen als vrouwen, in een grotere stad zoals Antwerpen ook financiële ademruimte. Het drukken van boeken was immers een kapitaalintensieve bezigheid: de letters en de drukpersen kostten handenvol geld, en om een oplage te drukken moest bovendien een grote hoeveelheid kostbaar papier worden ingeslagen, zonder garantie dat alle exemplaren vlot over de toonbank zouden gaan. Drukkers konden zich in Antwerpen omringen met rijke financiers, maar gingen er evengoed op zoek naar leveranciers van die andere kostbare grondstof voor hun ambacht: teksten. Aanvankelijk hadden zij op veilig gespeeld door voornamelijk literatuur op de pers te leggen die in de middeleeuwen al ruimschoots haar succes had bewezen. De vroegste productie, in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, bestaat veelal uit stichtelijke teksten van middeleeuwse snit en Latijnse leerboeken bestemd voor (geestelijk) onderwijs. Maar naarmate de relatief kleine markt voor dat materiaal verzadigde, begon een nieuwe wind te waaien.

In het commercieel georiënteerde Antwerpen vervelden drukkers van praktijkgerichte ambachtsslieden tot uitgevers in een meer moderne zin:

pragmatische bemiddelaars tussen de auteurs enerzijds, en naar kennis en vertier hongerende lezers anderzijds. In hun vaardige handen werden nieuwe wetenschappelijke inzichten uit humanistische kringen gekneed tot een verkoopbaar product, niet alleen voor een wetenschappelijk geschoold of elitair publiek, maar evengoed voor de belezen bovenlaag van de middenstand, die in de grotere steden een steeds betere scholing kreeg. En daarnaast vormden ze een doorgeefluik voor zowel stichtelijke als op vertier gerichte literatuur in verschillende Europese talen. Met de succesvolle vermarkting van middeleeuwse berijmde ridderverhalen in de vorm van prozaromans, gericht op een eerder lezend dan luisterend (en wellicht ook jeugdig) lekenpubliek, stonden ze aan de wieg van de moderne roman. Meer dan enige andere stad in Europa was Antwerpen een draaischijf voor dit soort vertierliteratuur, en werd er gretig heen en weer vertaald tussen Nederlands, Spaans, Italiaans, Frans, Engels en Duits.

Gheraert Leeu (1445/1450-1492) vormt van deze evolutie een mooie illustratie. Hij was zeven jaar actief als drukker in zijn geboortestad Gouda, maar in 1484 verhuisde hij zijn werkplaats voorgoed naar Antwerpen, waar hij zich ook meer dan voorheen richtte op de buitenlandse markt. Het zwaartepunt in zijn fonds – dat wil zeggen: alle titels die hij drukte en op de markt bracht – ligt bij middeleeuwse bestsellers in diverse genres, gaande van heiligenlevens en devotioneel drukwerk tot ridderromans en geschiedenis. Deze samenstelling is kenmerkend voor de vroege periode van de boekdrukkunst, waar specialisten graag naar verwijzen als de ‘incunabelperiode’ ofwel de tijd van de ‘wiegendruk’ (1450-1500), letterlijk de tijd waarin het gedrukte boek nog ‘in de wieg’ lag. Maar bij alle voorzichtigheid die uit Leeus gekozen titels blijkt, is in zijn fonds toch ook al de internationale ambitie te proeven die de boekdrukkunst in Antwerpen in de komende eeuw zou kenmerken. Hij was zich volop bewust van het potentieel van zowel het meertalige publiek in Antwerpen als de reikwijdte van de buitenlandse markt, en drukte teksten in het Nederlands, Frans, Latijn en Engels. Daarbij ging hij als pragmatisch zakenman efficiënt te werk, door houtsneden te hergebruiken, in te zetten op herdrukken van succesvolle titels, of hetzelfde verhaal in verschillende talen te publiceren. Leeu innoveerde ook in de publiciteit: er is een aanplakbiljet bewaard met aanprijzing van zijn *Meluzine* (1491) – een uit het Frans vertaalde ridderroman – waarop handmatig een verkooppunt kon worden bijgeschreven. Net als de toename van steeds meer aansprekende titelpagina's toont dit eenzame voorbeeld van boekenreclame in het straatbeeld hoe gedrukte boeken actief als koopwaar in de markt werden gezet, terwijl handschriften voordien in expliciete opdracht werden geproduceerd.

Het boek als wapen

Leeu kwam in 1492 tragisch aan zijn einde tijdens een gevecht met één van zijn letterstekers, die het plan had opgevat om een eigen drukkerij te beginnen. Dat jaar onthouden veel generaties schoolkinderen als het einde van de middeleeuwen, vanwege de ontdekking van Amerika. Voor de boekdrukkunst is een andere veelgenoemde grens tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd heel wat belangrijker: 1517, het jaar waarin Maarten Luther met 95 stellingen tegen wantoestanden in de Katholieke Kerk het startschot gaf tot de Reformatie. In gedrukte vorm verspreidde Luthers ideeëngoed zich razendsnel over heel Europa. Op die manier zette de beschikbaarheid van de drukpers ook een turbo op de godsdiensttwisten die het continent en de wereld ten gronde zouden veranderen.

Door de religieuze ideeënstrijd die in de zestiende eeuw oplaaide, ontstond plots een dringende vraag om teksten snel in grote oplagen te verspreiden. Drukkers speelden hier maar wat graag op in en waren daarbij niet altijd voor één gat te vangen. De gewieksten onder hen produceerden katholiek en protestants drukwerk tegelijkertijd, al dan niet openlijk. Ook in Antwerpen, dat zich inmiddels had ontwikkeld tot het onbetwiste centrum van de boekdrukkunst in de Nederlanden, liet de gestegen vraag naar religieus en propagandistisch drukwerk zich nadrukkelijk voelen. Die vraag kwam niet alleen uit de Nederlanden, maar zeker ook van daarbuiten. Auteurs die in eigen land niet de kans zagen om hun werk te laten verschijnen, door vervolging of censuur, zochten in Antwerpen hun toevlucht bij pragmatische drukkers. Zo verschenen de eerste volledige Engelse en Franse Bijbelvertalingen niet in Londen of Parijs, maar allebei in Antwerpen, op de persen van Merten de Keyser (†1536), die vanwege zijn protestantse sympathieën Parijs was ontvlucht. De Keyser ontpopte zich net als andere Antwerpse drukkers tot een leverancier van protestants of anderszins opstandig drukwerk voor buitenlandse markten. Op die manier speelde de stad een niet te onderschatten rol in de verspreiding van protestantse ideeën en teksten in naburige landen.

De relatieve vrijheid die Antwerpse drukkers hadden om eender welke tekst op hun persen te leggen, zou niet blijven duren. De overheden in de Nederlanden en elders zagen in toenemende mate in dat het medium van het gedrukte boek voor hen ook gevaren inhield, en namen steeds strengere maatregelen om de circulatie van opruiende ideeën tegen te gaan. Berucht is de zogenaamde *Index librorum prohibitorum*, een lijst van verboden boeken die vanaf het midden van de zestiende eeuw vanuit het Vaticaan in Rome

Prent uit de reeks 'Nova Reperta' (Nieuwe uitvindingen) van Johannes Stradanus, in 1595 verschenen bij de Antwerpse uitgever Philips Galle.

werd gecoördineerd en bijgewerkt. Opvallend, en wellicht niet toevallig gezien de pragmatische houding van de Antwerpse drukkers, is dat de impuls om een lijst verboden boeken op te stellen gegeven werd vanuit de Nederlanden, meer bepaald door theologen van de Leuvense Universiteit.

De drukker van de koning, en van de wetenschap

In een context van sterkere controle door de Katholieke Kerk én de centrale overheid, spreidden Antwerpse drukkers zoals Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) een bijzonder soort wendbaarheid tentoon. Net als Merten de Keyser was Plantijn afkomstig uit Frankrijk. Hij vestigde zich in het midden van de zestiende eeuw in Antwerpen, waar zijn drukkerij in de jaren zeventig de grootste ter wereld was. Op het hoogtepunt stonden er zestien persen en stelde het bedrijf tientallen mensen te werk. Dichter bij de massaproductie van het boek kon je in de zestiende eeuw niet komen.

In een brief aan paus Gregorius xiii verklaarde Plantijn zijn keuze voor

Antwerpen onder andere door te wijzen op de aanwezigheid van goed opgeleide werknemers, en de nabijheid van de geleerdheid van de Leuvense universiteit. Beide had hij volop nodig: Plantijn drukte teksten in verschillende talen en schriften, waarvoor hij niet alleen speciale lettertypes moest aankopen of laten maken, maar evenzeer op zoek moest naar geleerd personeel om de teksten die hij op de pers legde te corrigeren en te perfectioneren. Zijn typografische meesterwerk, de achtdelige *Biblia Polyglotta* in vijf klassieke talen (Grieks, Latijn, Hebreeuws, Aramees en Syrisch) geeft een idee over hoe één bepaald boek de betrokkenheid van een heel team vereiste, en dat alleen al op het gebied van theologische geleerdheid en kennis van de klassieke talen en schriften.

Niet alleen in de taalkunde en theologie, maar ook in andere wetenschapsgebieden behoorden publicaties van de 'Officina Plantiniana' tot het meest vooruitstrevende wat er in de zestiende eeuw voorhanden was. Plantijns werkplaats in Antwerpen werd een brandpunt van de humanistische en renaissance-vooruitgang op het gebied van wetenschap. Geleerden uit heel Europa waren er kind aan huis en wisselden er ideeën uit, hetzij fysiek, hetzij via een uitgebreid netwerk van correspondentie. Via de Antwerpse drukpersen verspreidde de nieuwe kennis zich over de hele wereld. Plantijn drukte bijvoorbeeld de innovatieve kaarten van Gerard Mercator en het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, de eerste echte atlas in de moderne zin van het woord. Ook op de terreinen van plantkunde, geneeskunde, taalkunde, wiskunde of architectuur hield Plantijn de vinger aan de pols en vonden auteurs op den duur vanzelf hun weg naar de Antwerpse werkplaats, vanwege de indrukwekkende reputatie die de drukker gaandeweg opbouwde.

Zoals de eerste drukkers een evenwicht zochten tussen populair drukwerk om geld in het laatje te brengen en meer prestigieuze projecten met een kleiner publiek, zo balanceerden ook Plantijn en zijn opvolgers tussen intellectuele ambitie en pragmatische koopmansgeest. Een groot deel van wat van de Plantijnse persen kwam bestaat uit overheidscommunicatie of goedkoop drukwerk voor alledaags gebruik zoals almanakken. Juist door zich met dat laagdrempelige werk van een stabiel inkomen te verzekeren, kon de drukkerij ook uitblinken op terreinen waar de opbrengst minder voorspelbaar was. En hoewel Plantijn als katholiek niet zo streng in de leer was als de Kerk wel zou hebben gewild en hij zo nu en dan in aanvaring kwam met de stedelijke en centrale overheden, kwam hij toch in de gratie van de koning. Hij schopte het tot *prototypographus regius*, ofwel 'hoofddrukker van de koning', waardoor hij een soort toezichthouder werd over het drukkersbedrijf in de Neder-

landen. Hij haalde ook officiële opdrachten binnen voor het drukken van veelgebruikte liturgische en religieuze boeken, die vanuit Antwerpen naar alle uithoeken van het Spaanse wereldrijk werden geëxporteerd.

Vallen en weer opstaan

Met het calvinistisch bewind (1579-1585) en de daaropvolgende herovering (de ‘val’) van Antwerpen door Alexander Farnese in 1585 kwam het succesmodel van de Antwerpse boekproductie onder druk te staan. Vrij abrupt verschoof het zwaartepunt van het innovatieve wetenschappelijke en literaire boekbedrijf naar het Noorden, waar Amsterdam in de zeventiende eeuw de onbetwiste boekenstad van de Nederlanden en de wereld zou worden. Minder bekend is dat Antwerpen cijfermatig gelijke tred bleef houden met zijn noorderbuur. In de slagschaduw van hun Amsterdamse collega’s bleven Antwerpse drukkers immers ontzagwekkende hoeveelheden katholieke boekjes produceren, die via de Schelde naar alle uithoeken van de wereld werden verscheept.

Bram Caers

Verder lezen

Sandra Langereis, *De woordenaar: Christoffel Plantijn: 's werelds grootste drukker en uitgever, 1520-1589* (Amsterdam 2014).

Michael Pye, *Antwerpen: de gloriejaren* (Amsterdam 2021).

Herman Pleij, *Komt een vrouwtje bij de drukker... over gezichtsveranderingen van de literatuur uit de late Middeleeuwen* (Amsterdam 2008).

Hubert Meeus, ‘Printing vernacular translations in sixteenth-century Antwerp’, in: Christine Göttler, Bart Ramakers & Joanna Woodall (red.), *Trading values in early modern Antwerp* (Leiden 2014), 109-136.